
Г.П. Ковadlo,
кандидат філософських наук,
заступник директора Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

СУБЛІМОВАНА І НЕСУБЛІМОВАНА СВОБОДА *

Людина – єдина у світі істота, яка має виняткову здатність і спроможність відриватися від емпіричного світу речей, нормувати та ділити світ на частини у своїй свідомості, уяві, синтезувати властивості світу в речі, вільно вибирати частину з цілого тощо. І ця здатність вибирати й нормувати світ є чи не найпервиннішою характеристикою людського існування, екзистенції людини.

Можна сказати, свобода є наріжним каменем людського життя, вона є “абсолютною” характеристикою людини, метафізичною, онтологічною складовою її життя. “Свободи немає, якщо вона не абсолютна”, – говорить сучасний аналітик свободи Ж.Л. Нансі. І далі: “Бути абсолютною свободою не означає бути можливістю причинності, або навіть бути в кінцевому підсумку... самою інтелігібельністю причинності. Бо саме річ, а не причина, може бути абсолютною; це присутність, а не сутність; це екзистенція, а не буття” [1, 25].

Свобода є актуальною тому, що є справою екзистенції, елементом стражденного життя людини, або його “фундаментальною модальністю”. Вона “... не є більше сущим буттям, а буттям витягнутості із самого себе поза межі самого себе в абсолютність власної сутності” [1, 317]. Як така, вона одвічно притаманна людському існуванню, оскільки перебуває ще до буття і часу. Не можна, відзначає Ж.-П. Сартр, обирати: “бути” чи “не бути” вільним, – людина “засуджена бути вільною”. Свобода стає нашим об'єктом, коли буття перестає “передувати екзистенції” або бути після неї, і починає “грати в ній”, тобто, власне кажучи, тоді, коли ми починаємо розглядати її як “грунт можливості тут-буття”, або буття “Ніщо” чи “буття для себе”.

Саме “буття для себе”, на відміну від субстанційного, статичного і предметного “буття в собі”, є абсолютною рухомістю, активністю, плинністю і потенцією. Воно є об'єктивним, онтологічним і абсолютно “прониклим” для людської свідомості та людської суб'єктивності. Це – “порожнеча”, або буття “Ніщо” (Ж.-П. Сартр) є потенційною інтенціональністю, що втримує у собі дорефлексивні інтенції cogito: “дорефлексивний розум” і “первинну свободу”, або свободу вибору (*libesium arbitrium*).

Микола Бердяєв називає таке буття “Ungrund” – темна “безодня”, прірва, що лежить глибше самого буття. Це є “першореальність”, яка існує як безмірна глибина можливостей, з якої беруть початок усі визначення самого цього буття. Це – виток і джерело життя, що втримує і наш “первинний досвід”, і нашу ірраціональну свободу, яку людина відчуває у собі як “першооснову” свого ества. “Першореальність” не підвладна часові, бо є “вічним” і безкінечним прямуюванням із себе самої і грою різних альтернатив. Людина постійно відчуває “тяжіння” до “Ungrund”, “безодні”, де є ця вражаюча “первинна свобода” і де свобода лишає нас “віч-на-віч” з нею самою, “... і де ми вільні, щоб дати їй змогу подарувати себе; вона не має нічого проти того, щоб ми впізнали її. Є тільки це... Ця свобода, яка просить нас, яка пропонує нам, яка вимагає від нас бути вільними аж до того, щоб лишитися віч-на-віч із нею, аж до нашого звільнення від неї” [2, 222].

Безодня і притягує нас, і відштовхує водночас. “Жах” і “тяжіння” до прірви становлять лише один із моментів її образів, безперечно, той, який точно зображує їх з максимумом присутності і щільності, надаючи їм субстанції глибини та

темряви. “Але позитивна присутність зла якраз повідомляє, що воно походить з безодні волі до присутності... те, що є безпідставним, є, можливо, тим, що зненацька з'являється з нічого та в нічому, тим, що замість того, щоб вибиратися з прірви, вільно піднімається, підвищене у вільному повітрі та є простим пульсуванням звільненої екзистенції” [1, 21]. Зазвичай цей світ уявляється нам вигаданим кошмаром, від якого ми хочемо прокинутися. Але потроху вся дійсність вступає у свої права, і ми починаємо переконуватися, що хаос такою самою мірою реальний, як і гармонія, бо, як відомо, “Де хаос, там і порядок!”, “Де темрява, там і світло!”

О.Шпенглер свого часу відзначав, що найзначніше будь-якої етики перебуває саме у “підсвідомому”, у тому, що, як здавалося, є менш цінним, ніж світ інтелекту, розуму, який спрямовує людину у вир життя, пристрастей, порядкує там, де владарює хаос. Попри все, на людину як на моральну істоту впливає і дещо в ній суще – певний інстинкт, імпульс, потяг, вроджені форми поведінки, що однаково впливають на вибір людини, спрямовуючи її як до руйнації, так і до творення, до жертви і до подвигу, до самозбереження й до самотворення. Чим більше людина поривається вгору, до світла, каже А.Шопенгауер, тим глибше вона занурюється своїм корінням униз, у темряву і морок, сягаючи глибин підсвідомого, ірраціонального, бездонної свободи.

В ірраціональній глибині “Ungrund” первинним є акт вибору, свобода вибору (*libesium arbitrium*). Тут ще не діє жоден закон, жоден авторитет, жодна влада. Будь-який закон ще має бути вільно визнаним, будь-який авторитет – вільно прийнятим, а будь-яку владу і будь-яке право треба вільно встановити. М.Гартман зауважує, що свобода, по суті, тут тотожна свободі волі, котра є свободою свавілля (*Willker*) і визначає вибір людини. Якби свобода не була цим вільним вибором або свободою волі, цим вільним буттям, або свободою буття та “свободою екзистенції стосовно буття”, ми зовсім не були б вільними, зовсім не мали б вибору. Людина як істота, насамперед, “воляща”, “жадаюча” та “ірраціональна” (А.Шопенгауер), і лише потім така, що пізнає і мислить, безкінечно поціновує цю “первинну свободу” і погоджується на будь-які страждання в ім'я свободи вибору і своєї вільної волі. Відоме гасло: “Краще смерть, аніж неволя!”. За своєю суттю й онтологічною глибиною свобода перевершує життя людини.

Дуже точно висловив цю властивість свободи волі С.Кіркегор. Якщо людина не вибирає, твердить філософ, то неодмінно “слабшає” і зрештою “гине”. Здатність робити вибір – чи не найфундаментальніша характеристика людини, що має неабияке значення для її внутрішнього і зовнішнього існування. Саме через це культура мірою свого розвитку неминуче актуалізує природну здатність людини до вибору, в якому у пошуках орієнтирів беруть участь незвичайні механізми її внутрішнього світу: раціональні й ірраціональні – механізми її розуму, совісті, і, водночас, механізми волі, інтенцій, намірів, усього того локального, особистісного, що міститься в потаємних глибинах її душі, де виявляється і все “людське”, яким воно є: як “сплав” добра і зла, конструктивного і деструктивного. Будучи одвічно свobodною, людина однаково відкрита як добру, так і злу. “Людина поставила себе на вершину, де втримує у собі джерело свobodного й вільного поступу як у бік добра, так і в бік зла: зв'язок начал у ній не неодмінний, а свobodний. Вона – на роздоріжжі: що б вона не обрала, це рішення буде її діянням” [3, 101]. Сама свобода не дає гарантій, що людина піде шляхом добра і прийде до Бога, “що істина переможе в її душі” (М.Бердяєв). Це – безкінечна потенція, яка відкриває можливості найрізноманітніших актуалізацій (як добра, так і зла).

Виникає питання: що покликане бути головним радником і наставником у вічній боротьбі цих начал? Чи тільки розум людини? Та “рефлексії розуму”, як і “рефлексії совісті”, неминуче й неодмінно відстають від актів вибору й волі

людини. Свобідна воля у своїх рішеннях завжди і жодним чином не обґрунтована, “раціонально індетермінована”, відзначає М.Гартман. І не лише тому, що вона не дістає достатнього обґрунтування. У своїх діях, індивідуальних вчинках людина ніколи не перебуває в ситуації “всезнання”. Швидше, вона зважується діяти лише тоді, коли не має раціонального “вирішення” сумнівів і “діє на свій страх та ризик”, не знаючи остаточно, “що є і що має бути”. Здійснюючи вибір, вона, звичайно, “сповнюється тим, що вибирає”, – вибраним. Останнє не буває щодо неї цілком індиферентним, байдужим. Отож виборові людини, якій тільки одній властиве те “повернення життя до самої себе” (М.Шелер), передує напружена “підготовка” до вибору: розумова праця, сумніви, мученицькі міркування, роздуми щодо предмета вибору, пошуки. Але такою самою істиною є й те, що чим більше людина розмірковує і зволікає з рішенням, тим складнішим і неймовірнішим стає останній: у “хвилину вибору вся ця маса приходить у бродіння і висуває нове “або-або”. Відтак, витрачаючи час і силу-силенну енергії на розмірковування, людина, зрештою, не просувається вперед ні на крок. А насправді “особистість схиляється у той чи інший бік ще раніше, ніж здійснила вибір, і якщо навіть відкладає його, вибір цей стається сам собою поза її волею і свідомістю, під впливом темних сил людської природи” [4, 238]. Діючи під впливом свідомого акту волі, індивід досягає мету свого діяння лише час від часу, і тільки завдяки співдії “підсвідомої настанови” його дія не виходить далеко від напрямку, вже визначеного метою.

Розум не завжди й неодмінно визнає волю людини. Воля не є лише здатністю обирати те, що розум незалежно від нахилів визнає практично необхідним, тож – добром. Вона не є чимось таким, що неодмінно визначається й обмежується чимось зовнішнім. Аналіз процесів втілення у життя свідомих актів волі засвідчує участь у них підсвідомої “первісної” волі, яка виникає із себе самої і є свободою вибору. Для людини не так важливо зробити правильний, розсудливий, всебічно обміркований вибір, як виконати його, не зволікаючи та з належною енергією, силою. Тільки такий вибір “освітлює все ество людини”, і тільки “в такому виборі особистість виявляє свою силу і зміцнює свою індивідуальність” [4, 239].

Справжня, істинна мораль – це, швидше, інстинктивна, “автоматично спрямована” мораль, та, що не розмірковуючи відштовхує зло, відводить і відхиляє його і так само автоматично вибирає і здійснює добро. Тож, для реалізації цінностей зовсім не достатньо свідомої волі з її усвідомленою метою. Потрібна і моя свобідна воля, мої воління і хотіння як “прямування із себе самої” (А.Кульчицький), із спонтанного “Я”, яке має прикметність інтенціональності та мету. “Я” свобідний тому й остільки, “оскільки я маю здатність ототожнювати себе... з первісною свободою й робити себе джерелом активності, що впливає тільки з мене самого” [5, 146]. Настанови цієї первісної волі, діючи без участі свідомості або за мінімальною участю останньої, автоматично спрямовують людську дію, скеровуються нею в напрямі настанови, отже, у бік як добра, так і зла.

Життя, якщо його розглядати не лише “зверху” чи “згори” – як низку дій, фаз праці, дозвілля тощо, а й із “середини” чи “із нутра”, як говорить М.Гартман, де воно представляється “як безупинне простування із себе самого до щораз нових і нових цілей” – є не стільки когнітивним, “пізнавчим”, а більше конативним (від латинського “conatus” – зусилля, переживання, спроба тощо). На думку філософа, саме “конативне переживання”, яке виявляється у функції “прямування” людської психіки, і творить ядро та суть нашого життя.

“Прямування” є таким психічним продуктом, такою функцією психічності, де переплітаються різноманітні емоціональні настанови та акти нашої психіки – акти емоціонально-перспективні й спонтанно-емоціональні. А, відтак, акти, які являють собою особливі форми нашої настанови на майбутнє, надходяще, прийдешне (до яких належать наші очікування, сподівання, передчуття, надії й бажання), і акти

спротиву й змагання зі світом, що спрямовані на зміну світу і мають примітку активності, енергії, змагання, ризику, наважання на щось, усі наші переживання, намагання до чогось, всяке прагнення, діяння, хотіння (А.Кульчицький).

Взагалі всяке наше ставлення до світу і побоювання належить до емоційних актів, відзначає А. Кульчицький, а останні пов'язані з нашими “прямуваннями”, оскільки, як зауважує Гартман, у кожній емоційній настанові дримає воля, а разом із нею “спрямована спроможність чину-дії”.

Сама функція “прямування” як у своїх первісних формах – “гонових намаганнях”, чи, як їх називає Фройд, потягах (це первісні й прості форми функції “прямування”), що є “вітальними спричиненнями порухів” (Vitale Bewegungsursache), чи, як каже Клагес, “дизнавання недостатку чогось” (“Gefuhl des Mangelers”), яке має особливий дар започатковувати рухи із самого себе, так і у своїх найвищих іпостасях – волі, хотінні чи “волевих хотіннях” (Гартман), має спільну рису, оскільки всі ці форми “функції прямування” нашої психіки здійснюються і виявляють себе через зміну життєвого простору.

Але динаміка потягу, “гону”, що діє як “bis a tergo”, відрізняється від динаміки волі у найвищій формі “функції прямування” – хотінні, для якої вирішальним енергетичним чинником є представлення мети, що знаходиться перед нами (А.Кульчицький). У “гоновому намаганні” суттєвою, основною й вирішальною прикметністю є концентрація, постійність, зусилля, пов'язані з вітальними силами, з яких вони виходять, тобто це є зусилля в розумінні енергії, бо “гін”, потяг, проявляється тиском, тягою, що феноменологічно зазначається у свідомості людини (як, наприклад, у разі сексуального дозрівання тощо). Останній постає без надзверхньої причини, отже, від нутра, тобто автоматично, майже без участі свідомості, мислення. У “гоновому поштовху” (Tribantrieb) мета діє лише як притяжна сила, що творить цілісність із “позадньою силою гонів” (die mit der Ruckenroft in Trube ein Ganresbildet). Навпаки, в поштовхові волі і хотінні мета відокремлюється від поштовху і дістає цілком нового призначення – керувати ним ззовні (Клагес, Кульчицький). Ця прихованість мети у самому поштовхові “гону” і відрізняє напівсвідомий “гін” від хотіння як найвищої форми прямування, і від волі, яка пов'язана із самим людським “Я”, що є динамічним центром її виявів.

У “гоні” людське “Я є гнане”, як відзначає Кульчицький (Das ich wird getrieben), а в “хотінні Я стає панівною силою”, сутньою для характеристики хотіння. “Хотіння є внутрішньою чинністю, яку тільки тоді відповідно описуємо, якщо вказуємо на “Я” як на суб'єкт або вихідну точку тієї чинності” (А.Кульчицький).

Але в хотінні як найвищій формі прямування спонтанно-емоційні настанови й акти, що більшою мірою пов'язані з вітальними силами, не витісняються і не зникають цілком. Тут вітальні сили, переходячи на інший рівень, щабель, не зникають повністю. Вони переплітаються з актами не лише спонтанно-емоційними, а й емоційно-рецептивними, що є актами “досвідчування”, “пізнавання”, дізнавання, спротиву тощо, та низкою почуттів людини, які виникають у зв'язку з осягненням (пізнаванням) чи неосягненням нею мети й оцінки нашої дії.

Загалом можна твердити, що воля є тим “фокусом, який збирає і спрямовує проміння, що його постачає енергетика життя”, тим концентратором енергії, який визначає основи поведінки. Це – та “вісь”, навколо якої обертаються майже всі пласти душевного життя людини: емоції, афекти, почуття тощо, а також усі її безпосередньо-життєві сили, все інстинктивне, ірраціональне – те, що “творить генетико-еволюційну вихідну” наших взаємин зі світом. Вбираючи ірраціональні й раціональні моменти, воля якоюсь мірою стає транслуючим началом, проміжною ланкою, засобом поєднання інстинкту й інтелекту, тіла й духу, нарешті, природи і культури.

Як “стверджувальне прямування із самої себе” у своїй ірраціональній іпостасі воля не є чимось випадковим чи патологічним, що неодмінно належить подолати, а такою самою мірою неодмінним, природним началом, як її інші іпостасі. Первісна воля, що виникає із себе самої, виявляється як ірраціональна свобода, яка переливається як свавілля пристрастей, як несвідома, стихійна міць душі, як меонічна свобода провалюватися в прірву, безодню.

Людське “Я” взагалі починає свій шлях із темряви, від “тіні”, формується із спонтанності, бунту, протесту, гріха (як і сама історія). Зустріч людини із самою собою, каже К.Юнг, – це, передусім, зустріч зі своєю “тінню”, яка не є чимось цілком негативним, а просто нижчим, примітивним, не пристосованим і незручним, таким, що містить і “загрозу”, і “надію” одночасно. Вона є амбівалентною: несе у собі то примітивне й зловне, то найвне й доброзичливе, виявляється то в напівбожественній, то в напівзвіриній личині, готовій водночас на зло і на добро, і несвідомій як у добрі, так і в злі. Не було б “тіні”, зла, не було б і індивідуального вибору, самої історії, спрямованості індивіда на творення самого себе і самоствердження, а тому й руху його в бік зживання і викорінення зла у собі та злих ситуацій у світі, просування в напрямі розпізнавання меж між добром і злом. Бог створює вільні істоти, твердив Августин Блаженний, але він не може визначати їхню поведінку так, щоб вона була тільки правильною. “Він дає їм волю у виборі – грішити або не грішити... Так створена істота є вищою з гріхами в свободі волі, ніж та, яка не грішить за причини відсутності свободи волі... Є ангели, які не грішать... Святий не має вибору” [6, 14, 15].

Людина є свобідною тільки у тотожності з цією первісною свободою, яка є довільним, невмотивованим і необґрунтованим вибором. Відкривши цю свободу, вона одразу ж вдалася до її теоретичного заперечення й етичного відкидання. Оскільки, будучи абсолютно свобідною у виборі зла (Августин), людина стає винною у тих нещастях і злі, які полонять світ та її саму, а отже, в тих жахливих і часом нелюдських способах самореалізації, до яких вона вдається. “Кожний... індивідуум, – писав А.Шопенгауер, – робить себе осердям світу, ставиться до свого власного існування і благополуччя сумлінніше, ніж до всього іншого, і навіть прямує за природним поривом, готовий знищити світ, тільки б зберегти своє власне “Я”, цю краплю в морі. Такий задум є егоїзмом, який притаманний будь-якій речі в світі”. Іншими словами, “... тоді як воля є самоствердженням власного тіла в незліченних лавах індивідуумів, воля, через властивий усім егоїзм, дуже легко переходить у певному індивідуумі за межі цього твердження – аж до заперечення тієї самої волі, що виявляється в іншому індивідуумі. Воля першого втручається в сферу чужого ствердження волі... тож стверджує власну волю за межею власного тіла, заперечуючи волю, що виявляється в чужому тілі” [7, 343].

Чи не ці “парадокси” свободи волі спричиняють численні пошуки порятунку, визволення від “диктату” тієї ірраціональної сили, яка є основою гріховного й хибного в самій людині? Пропонуються найрізноманітніші “рецепти” позбутися цієї сили: від пізнавальних та моральнісних, що ґрунтуються на співчутті, жалю й супроводжуються ототожненням людини з іншим “Я”, а отже, з втратою індивідуальності, до більш рішучих і радикальних способів її ігнорування – через придушення, пригнічення, а то й знищення. Це пов'язано з нерозумінням істинної сутності ірраціональних феноменів, їх однобічним витлумаченням як чогось абсолютно негативного, а не як онтологічних і неодмінних факторів буття, його норми, без яких порушується внутрішній баланс світу.

Придушена й пригнічена, загнана в найглибші, підсвідомі пласти душі, ірраціональна воля перетворюється на головного і найнебезпечнішого “супротивника”, бо стає невидимою силою для свідомого “Я” людини в її власній душі (провокує конфлікти, агресію). Як наслідок, маємо деспотизм Великого

Інквізитор, як відзначає Б.Вишеславцев, тобто абсолютне заперечення будь-якої свободи в ім'я знищення суб'єктивного свавілля [8, 93]. К.Юнг не раз підкреслював, що під час зіткнення свідомого й підсвідомого завжди бере гору друге, тому є марними “заборони і закони там, де розігрались підсвідомі стихії” [9, 112]. У свідомості в психічному світі немає влади, вона – лише “порадник”, який має бути “мудрим”. А “мудрість” свідомості полягає в тому, щоб не лише розпізнати небезпеку, а й зуміти протиставити нижчим силам вищі. У православній традиції це звучало б так: тіло має служити душі, душа – духові. Отже, відношення часткової протилежності, антиномічності має перетворитися на відношення взаємодоповнення та взаємодії.

Енергетична діяльність душі дістає правильні орієнтири тоді, коли енергія, що концентрується і збирається ірраціональною волею, сублимується і підноситься на вищі рівні. Сама сублимація “зберігає та реформує” (Б.Вишеславцев), а не знищує сублимований матеріал. У будь-якому разі це – свідчення перспектив розвитку міцної співзалежності між різними рівнями свободи – нижчими й вищими, внутрішньою й зовнішньою свободою, або ж “позитивною” свободою, яка є “свободою в добрі”, спрямованою до цінностей, і “негативною свободою”, котра є свободою у свавіллі, або довільністю вибору.

Будь-який збиток, завданий цій нижчій свободі, робить неможливим досягнення свободи “позитивної”, а отже, сублимованої. Ця остання, яка тільки й може бути вищим визначенням свободи, має в собі дві детермінанти: суверенність особистості в її свободі свавілля і суверенність цінностей, між якими встановлюються взаємовідношення “доповнення”, а не “антиномічності”. Б.Вишеславцев відзначає: “Уся проблема сублимації свободи здійснюється через з'ясування взаємовідношення між свободою та цінностями, тобто через взаємовідношення двох антиномій, двох детермінацій. Цінності “детермінують”, але лише в тому розумінні, що дають можливість орієнтуватися в напрямі... Для з'ясування цієї єдиної в своєму значенні детермінації ми дозволимо собі навести таке порівняння: цінності “визначають напрям”, але не “дають напрям”, вони діють як компас, а не як кермо. У цьому полягає сутність ідеальної детермінації – того, що має бути: сама по собі вона не має ніякої реальної онтологічної сили. Потрібна така сила, яка могла б повернути кермо в напрямі до цінностей, після того, як вдалося визначити напрям. Такою силою і є свобода особистості, її свобода волі” [8, 99].

Як бачимо, свобода не обмежується волевиявленням, свободою волі чи свавіллям або “несублимованою свободою”. Але саме остання є першоосновою буття, що передує будь-якому організованому і гармонізованому життю. Саме вона становить фундаментальний і первинний рівень виникнення свободи людини як “світокреативного принципу”, пов'язаного зі змістом життя. Як відзначає С.Кримський, внаслідок дії останньої (свободи людини) з'являється “людинорозмірна ойкумена”, формується динамічний світ, який утворює і визначає ту межу осілості людини в бутті, що відмежовує людські цінності від стихій безодні, “але не від свободи провалюватися в безодню”. Ця свобода, на думку С.Кримського, – “первіснодоленосна” й “онтологічно закорінена”. Вона “первіснодоленосна”, насамперед, для самої людини, бо є її “вихідною точкою” і “шляхом”, з якого починається її існування, її формування і перебування у світі. Якщо від початку уявляти людину як “повноту” чи “речево-просторовий континуум”, то годі шукати в ній свободу (Ж.-П. Сартр). Колізія полягає в тому, що в людині, безперечно, є щось стале, бо вона – органічна істота і, водночас, вона – проект. Одвічне “Стань тим, хто ти є!” ніколи не втратить для неї актуальності. З цього погляду правильною є думка, що людина не народжується вільною, як вона

народжується, наділена мозком, іншою органікою, проте “нескінченно народжується у свободі”.

ЛІТЕРАТУРА

* Дослідження виконане в рамках українсько-російського науково-дослідного проекту “Феномен свободи в умовах глобалізації”, що здійснюється за результатами спільного конкурсу НАН України та РГНФ–2005 (проект № 24-05/06-03-91309а/У. ГУ–ВШЭ).

1. *Нансі Ж.Л.* Досвід свободи. – К., 2004.
2. *Бердяєв Н.* О рабстве и свободе человека // *Бердяев Н.* Опыт персоналистической философии. – Париж, 1972.
3. *Шеллинг Ф.* Философские исследования о сущности человеческой свободы. – СПб., 1908.
4. *Киркегор С.* Наслаждение и долг. – К., 1994.
5. *Шельвиль Р.* Макс Штирнер и Фридрих Ницше: явление современного духа и сущность человека. – М., 1909.
6. The Problem of Free Choice. – Westminster, 1955. Вк. 2.
7. *Шопенгауэр А.* Полн. собр. соч. – М., 1940. – Т. 1.
8. *Вышеславцев Б.* Этика преображенного эроса. – М., 1994.
9. *Юнг К.Г.* Архетип и символ. – М., 1991.